

Leibniz selmecbányai útitervének motívumaihoz*

Gángó Gábor

I. Az alábbi, inkább problémafelvető, semmint nyugvópontonra jutott kutatási eredményeket összegző közlemény Gottfried Wilhelm Leibniz német tudós és filozófus tervezett, ám meg nem valósult selmecbányai látogatása motívumainak jobb megismeréséhez kíván hozzájárulni új szempontokkal, mégpedig Leibniz ama nézetei bevonásával a vizsgálatokba, amelyeket a vesztfá-liai békével előállt egyensúlyi rendszerről, Európa centrumáról és perifériáiról képviselt.

Kiindulópontomul Rácz Lajosnak az 1916-os Leibniz-bicentenáriumi konjunkturájában megjelent, hovatovább egy évszázados tanulmánya szolgál, amely az első, és máig az utolsó átfogó kísérlet Leibniz Magyarországgal kapcsolatos nézeteinek áttekintésére. A 19. század utolsó negyedében felső–magyarországi tanárok jelentkeztek az első nyomtatott tanulmányokkal Leibnizről, jóllehet írásaik nem váltak részévé a filozófiai köztudatnak: ugyane vidékről származik a két középiskolai tanár, a lőcsei Vida Sándor és a sárospataki Rácz Lajos, akikben a századelő vezető magyar filozófusa, Alexander Bernát megtalálta az alkalmas személyeket a tudományosan is számottevő Leibniz-kutatás megindítására, és akik Leibniz népszerűsítésében is nagy szerepet vállaltak. Rácz feladatainak részét képezte a Magyarországra vonatkozó testimóniumok összegyűjtése Leibniz hozzáférhető műveiből, amely gyűjtés eredményeiről *Leibniz és Magyarország* című cikkében adott számot. Az ott vizsgált kérdések egyike volt annak megválaszolása, vajon Leibniz valóban járt-e Magyarországon, meglátogatta-e az alsó-magyarországi bányavárosokat, köztük mindenekelőtt Selmecbányát. Rácz a Leibniz–levelezés alább ismertetendő darabjai alapján kimutatta, hogy Leibniz nem járt Magyarországon, csak tervezte azt. Ennek ellenére a kor kutatói a bicentenáriumi idején megjelent tudománynépszerűsítő cikkekben továbbra is Gottschalk Eduard Guhrauer 1842-es Leibniz–életrajzára, illetőleg Kuno Fischer filozófiatörténeti kézikönyvére utaltak vissza e kérdésben, amelyekből a magyarországi utazás téves adata ered.¹ A filozófus céh reprezentatív bicentenáriumi kötetében, amelynek célja az első világháború légkörében a német-magyar barátság szorosabbra fűzése volt Leibniz személyén keresztül,² korábbi cikkével ellentétes értelemben maga Rácz is úgy foglalt állást, hogy a német filozófusnak „kiterjed figyelme a bányászatra (a magyar bányászat megismerése végett tesz Bécsből kirándulást a magyar bányavárosokba)”.³

1916-os tanulmányában Rácz felteszi a kérdést: „vajjon micsoda viszonyban, vonatkozásban állott Leibniz Magyarországgal és a magyarsággal? ismerte-e hazánk nyelvét, földjét, történetét?” Válasza értelmében „a török hódításokkal Európát és az európai kulturát fenyegető veszedelem és a törököknek Magyarországból való kiszorítása mindig élénken foglalkoztatta őt”: Leibniz, törökellenes politikájával összefüggő tájékozódásának részeként, „a magyar politikai és vallási

* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként valósult meg.

¹ Vö.: RÁ CZ 1916. 725.

² Az 1916-os akadémiai Leibniz-ünnepséghez és politikai háttéréhez vö.: GÁNGÓ 2011.

³ RÁ CZ 1917. 254. Hasonlóan ír VIDA 1916. 341.

viszonyoknak megítélésében a legjobbat és legalaposabbat nyújtotta, a mit egy külföldi ember ez időben egyáltalában nyujthatott”. Ezért, Rácz szerint, „bámulnunk kell azon a magasfokú objectivitáson, a mely hazánkra vonatkozó nyilatkozatait, ítéleteit jellemzi”.⁴ Vida Sándor az *Urania* tudományszerűsítő folyóiratban túlmegy Rácz Lajosnak a leibnizi objectivitást dicsérő értékelésén, és a franciául nem tudó olvasók számára félreérthető szövegkörnyezetben egyenesen a következő latin mondatot idézi Leibniz *tollából*, de nem Leibniz *szájából*: „Ego amo Hungaros”.⁵

II. A török kiűzésére vonatkozó korábbi tervekkel ellentétben, amelyek a kereszténység egységét tartották szem előtt, és pápai vezetéssel vagy más európai hatalom vezetésével valósultak volna meg, Leibniz számára a török kérdés egy nemzetállami sokféleségből összeálló, új egység európai horizontján jelent meg egyik fő problémaként, amelyet mindig összeurópai vonatkozásaiban, elsősorban politikai, és csak másodsorban vallási–kulturális vonatkozásaiban vizsgált. A vesztfáliai nemzetközi rendszer egyik első teoretikusaként egy centrumból és perifériákból álló európai államrendszerben gondolkodott, és egyértelművé tette, hogy a török kérdés mint a periféria problémája probléma egész Európa számára. Ez volt az alapelv, amelyből kiindulva minden egyes magyarországi vár, város elfoglalása vagy elvesztése után újra- és újragondolta az összeurópai helyzetképet.

Egyik fő felismerésének értelmében a centrumot biztonsági és gazdasági érdekek kötik a perifériához: ennek alapján jelölte ki a periféria helyét az európai rendszerben a Magyarország gyarmatosítására vonatkozó elképzeléseivel. A periféria jellemzője, Leibniz elgondolása szerint, a passzivitás – sem Magyarország, sem Lengyelország nem jelenik meg cselekvő résztvevőként az európai színpadon, csupán olyan államalakulatokként, amelyek hatásokat szenvednek el. A periféria része a rendszernek, de viszonya a rendszer alapszabályaihoz és alapértékeihez konfliktusos. Jó példa erre az általa gyűlölt gr. Thököly Imre személye, aki lázadó és keresztények ellen forduló keresztény volt a szemében.

A perifériára (Skóciára, Írországra és a kelet-európai területekre) Leibniz a „maradék Európa” (*Reliqua Europae*) terminust alkalmazta wolfenbütteli könyvtárrendezési tervszövegében, mégpedig Sztrabón, illetve a *Geographika* (VII, 1, 1, 2–3.: τῆς Εὐρώπης μέρη) latin fordításai nyomán.⁶ A földrajzi szemlélet iránya viszont megváltozott Leibniznél, hiszen Sztrabón számára éppen a Dunától északra és keletre fekvő területek volt Európa maradéka, benne Germániával. E konstelláció Leibniz kora után a békével, a gazdasági különbségek felerősödésével és mindezekelőtt a periféria eltűnésével megváltozott. A nyugati periféria országai közül Skócia és Wales Nagy-Britannia része lett, keleten Lengyelország megszűnt, a török veszély visszaszorult, és Magyarország a szatmári béke után betagozódott az osztrák birodalomba. A leibnizi pillanatnak az tekinthető, amikor, a problémamegoldás logikáját tekintve, a periféria volt a centrumban.

Elmélyültebb vizsgálódást igényelne annak eldöntése, hogy Leibniz tekintetének pásztái Európa térképén mennyiben metafizikai tanításának, a tér mint viszonyfogalom felfogásának a leképeződései. A valamitől nyugatra, keletre, északra, délre fekvés azok a predikátumok, ame-

⁴ RÁ CZ 1916. 713–714.

⁵ VIDA 1916. 340.

⁶ Vö. *De ordinaria bibliotheca*, SSB IV. 5. 632.; *Tabula de ordinaria bibliotheca*. SSB IV. 5. 641.

lyek egy ország elhelyezkedéséről állíthatók. Leibniz szövegeiben az országok felsorolása mindig valamely, a térképen határozottan megrajzolható égtáj–irány elrendeződését követi, s ily módon az olvasó gondolatmenetét a nemzetközi kapcsolatok éppen tárgyalt, adott iránya felé tereli. Leibniz szinte valamennyi írásában az átfogó pásztázás Európa térképe fölött a centrumból indul, és innen halad a perifériák felé.

Magyarország ezen rendszeren belül elfoglalt szerepét illetően Leibniz kétségkívül egyike volt a török háborúk azon tanúinak, akiknek állásfoglalása tájékozottságuk, az udvarokban elfoglalt helyzetük és művelődéstörténeti szerepük miatt kivételes jelentőségű. A váradi békétől a török kiűzéséig végigkövette a magyarországi hadszíntér eseményeit. Megnyilatkozásait nem lehet pusztán Magyarországra összpontosítva tárgyalni, hanem csakis Ausztriával, a török birodalommal, Lengyelországgal, Oroszországgal kapcsolatos álláspontja részeként. A Leibniz nemzetközi kapcsolatokról alkotott nézeteire, elméletére és gyakorlatára vonatkozó szakirodalmi eredmények⁷ ezért nem lehetnek teljeseek a Német-római Birodalomtól keletre fekvő európai területek bevonása nélkül. Számára a magyarok történetileg ahhoz a barbár határterülethez tartoznak, amelyhez képest Európa, defenzíve, meghatározta és kialakította önmagát.⁸ Leibniz jelenének konstellációjában, a tényeknek megfelelően tekinti úgy, hogy Magyarország az utolsó még keresztény ország, amely része a császár birodalmának, amelynek politikai eseményei összhangban vannak azzal, hatást gyakorolnak Európára; amely része az összeurópai folyamatoknak, felsorolásokban egyáltalában odailleszthető a Portugáliától vagy Franciaországtól terjedő, átfogó, mindig Nyugatról Keletre pásztázó pillantások végére. Erdély ezzel szemben a török birodalom utolsó, már keresztény területei közé tartozik. Leibniz pillantása itt is Nyugatról Keletre halad, Erdély az első a sorban Moldva, Havasalföld, Grúzia előtt. Amíg Magyarország úgy tekint magára, mint a kereszténység védőbástyájára, addig Leibniz úgy tekint Magyarországra, mint a keresztény világnak problémát jelentő, lázadó (ti. a császár rendje ellen lázadó) országra azzal együtt is, hogy jelen van nála a „szenvendő Magyarország (*laborans Hungaria*)” toposza.⁹ A török kori háborúk osztrák és magyar propagandájának hatékonyságához is releváns adalék lehet, hogy Leibniz soha nem tette fel e kérdést, milyen célok motiválják a magyarokat, hanem megelégedett azzal a magyarázattal, hogy a béktelenség és a németgyűlölet mozgatják őket. A korábbi értékeléseknek igazuk van abban, hogy sokat tudott az országról, ám egyoldalúan, mert magyar forrásokból nem tájékozódott. Amint például a Wesselényi-összeesküvés kapcsán írja: „elhatározták [ti. a magyarok], hogy Németország kellős közepén támadást eszközölnek, és szél-tében–hosszában mindenkit lemészárolnak, oly nagy volt a gyűlölet”.¹⁰

III. Leibniz bányászat iránti érdeklődéséről, elsősorban a Harz-hegységben folytatott kutatásai és munkálatai kapcsán, sokat írt a szakirodalom. A német birodalomtól keletre eső területek kérdésköre azonban inkább csak érintőlegesen kerül elő e kutatások során (mint például Jürgen

⁷ Vö.: RILEY 1996; GOYARD–FABRE 1999

⁸ Vö.: *Caesarini Fürstenerii de Jure Suprematus ac Legationis Principum Germaniae*. SSB IV. 2. 88.

⁹ *Caesarini Fürstenerii de Jure Suprematus*. SSB IV. 2. 102.

¹⁰ *Einige politische Gedanken*. SSB IV. 1. 498. A lázadó magyarokról alkotott ítéletéhez vö. *Bedencken wegen der unglücklichen Retirade aus Ungarn*. SSB IV. 2. 605.; *Quelques reflexions sur la presente guerre de Hongrie*. SSB IV. 2. 610–617.

Gottschalk tanulmányában¹¹), s ezen belül is kizárólag a technikatörténeti vonatkozásokat tárgyalják. Ezzel szemben Leibniz gondolkodásában bányaművelés és hatalmi politika minden jel szerint szorosan összekapcsolódott. Már az 1670-es *Einige politische Gedanken*-ben felbukkan a gondolat, hogy az osztrák császár Franciaországgal való egyensúlyának a záloga lehet Magyarország kihasználása. Ahogy írja: „Magyarországnak a császár nagy hasznát veheti, mert Magyarországon minden szép és nagy. És ha a császár ezt teszi, majdnem ugyanolyan hatalmas lesz, mint a francia király.”¹² A gyarmatosítási tervek az 1680-as évek végén, Buda és Belgrád felszabadítása után öltöttek konkrét formát. Ekkoriban jelzi a császárnak utazási tervét: „Hogy azonban ekközben ne vesztegessen az időt, hanem megalapozzam az elgondolt dolgokat, szándékomban áll utazást tenni a magyar bányavárosokba, hogy vezetésükről és gépeikről alaposan informálódjak.”¹³

A császárhoz írott 1688 végi emlékirata köti össze egyértelműen a bányászat iránt érdeklődését a kolonizációs tervekkel. „Ami különösen engem illet”, jelzi I. Lipótnak, „a gyarmatosítás ügyében sokat tettem, és nem sok hiányzott, hogy letelepedjek Amerikában. Magyarország azonban szebb és alkalmasabb objektuma a gyarmatosításnak, mint maga Amerika, és éppen most [ti. Belgrád 1688. szept. 6-i elfoglalása után], Felséged éppoly keresztényi, mint istentől vezérelten szerencsés fegyverei révén az idő is eljött ehhez.”¹⁴

Ezzel a tervezettel egy időben merült fel tehát Leibniz magyarországi utazásának gondolata. A levelezés tanúsága szerint Bécsben kereste az alkalmat az azokkal való találkozásra, akik híreket hoznak a magyar bányavárosokból, illetve akik társulhatnának hozzá az utazásban, illetve az esetleges magyarországi munkálatokban.¹⁵ Egy Otto Grotéhoz írott levelének tanúsága szerint 1688 nyarának végén személyesen is találkozott Magyarországról érkezett szakemberekkel: „Van némely ismeretégem a Magyarország Felföldjén (*la Haute Hongrie*) [fekvő] bányavárosok küldötteivel, különösen selmebányaiakkal, akik itt időznek.”¹⁶ Október elején prágai ismerősei úgy tudták, hogy Leibniz a magyar bányavárosok meglátogatására készül.¹⁷ A selmebányai küldöttek október közepén még Bécsben voltak,¹⁸ azonban nem tudjuk, az ő társaságukban akart-e Leibniz, még november végén is, elindulni. „Mindazonáltal”, írta Otto Grotéhoz, „nagy kedvem van hozzá, hogy még tegyek egy kirándulást azokhoz a magyar bányákhoz, amelyek a leg-híresebbek Európában, néhány személlyel, akik hamarosan csatlakoznak.”¹⁹ Azonban egy hónappal később már a terv meghiúsulásáról tudósított: „Azt hittem, hogy még meglátogathatom a magyarországi bányákat, de attól félek, ezt a terv most tarthatatlan ennek az országnak a hideg és átható levegője miatt, és már csak a visszatérésről gondolkodom.”²⁰ A tervről való lemondás

¹¹ GOTTSCHALK 1994. 286.; a selmebányai technikai részletekről: 288.; PODA 1771 alapján.

¹² *Einige politische Gedanken*. SSB IV. 2. 499.

¹³ *Kürzere Fassung des Vortrags vor Kaiser Leopold I.* SSB IV. 4. 89. Leibniz ismereteihez a magyar bányákról vö. többek között SSB I. 5. 233.; III. 4. 500–512.; IV. 4. 117–120.

¹⁴ *Leibniz und Johann Daniel Crafft für den Kaiser*, 2. Hälfte 1688. SSB III. 4. 377.

¹⁵ *Leibniz für Herzog Ernst August, München*, 27. (?) April 1688. SSB I. 5. 122.

¹⁶ *Leibniz an Otto Grote, Wien*, 30. August (9. September) 1688. SSB I. 5. 233.

¹⁷ Vö.: *Heinrich Julius von Blum an Leibniz, Prag*, 2. Oktober 1688. SSB I. 5. 251. vö. még I. 5. 252.

¹⁸ Vö.: *Leibniz an Otto Grote, Wien*, 17./27. Oktober 1688. SSB I. 5. 267.

¹⁹ *Leibniz an Otto Grote, Wien*, Ende November 1688. SSB I. 5. 307.

²⁰ *Leibniz an Otto Grote, Wien*, 20/30. Dezember 1688. SSB I. 5. 325. A legújabb, mértékadó Leibniz-biográfia szerint, amely e vonatkozásban szintén csak az itt ismertetett levelekre támaszkodik, betegsége akadályozta meg az utazásban:

után Leibniz még 1689 januárjáig Bécsben maradt, és a császárt egy civilizatórikus vívmány bevezetésére biztatta. A bécsi közvilágításra vonatkozó terveit illetően ugyancsak kevés hangsúlyt kapott a szakirodalomban, hogy hasonlóképpen a magyar termőföldek kihasználásával valósult volna meg.²¹

IV. Összefoglalásként megállapítható, hogy Leibniz, ha nem is jutott el Magyarországra, kétségkívül annál többet gondolkodott Magyarországról. Nézeteinek mégoly vázlatos áttekintése is új szempontokat adhatott Leibniz tervezett selmebányai útja *céljainak* jobb megismeréséhez. Kiviláglott ugyanis, hogy érdeklődését elsősorban nem szakmai szempontok motiválták abban az értelemben, hogy a bányaművelés iránti érdeklődése más, magasabb, politikai szempontok szolgálatában állt: I. Lipót osztrák császár és magyar király Magyarországgal kapcsolatos, a nyersanyagok kiaknázására épülő gyarmatosító törekvéseit kívánta támogatni, akár a maga tevékenes részvételével is, a török kiűzését követő nemzetközi helyzetben. A magyarországi bányászat technológiai vonatkozásai iránti leibnizi figyelemnek, és e figyelem motívumainak feltárása Leibniz nemzetközi kapcsolatokról, az európai centrumról és perifériákról alkotott elképzeléseihez vezetett el bennünket. Felfogásában Magyarország marginális helyzete az összeurópai rendszerben, annak minden, itt még érintőlegesen sem vizsgált, ám Leibnizet élénken foglalkoztató politikai, történeti, civilizációs–kulturális, vallási, nyelvi vonatkozásaival együtt, *igazolta* a Habsburgok gyarmatosító törekvéseit. Következetes maradt filozófiájához, amikor e törekvések szolgálatába állt.

Bibliográfia

ANTOGNAZZA 2009

ANTOGNAZZA, Maria Rosa: *Leibniz. An Intellectual Biography*. Cambridge University Press, Cambridge, 2009

GÁNGÓ 2011

GÁNGÓ Gábor: A német birodalmi gondolatról a magyar nemzetkarakterológiáig. Leibniz-recepció Alexander Bernát, Pauler Ákos és Prohászka Lajos műveiben. *Magyar Filozófiai Szemle* 55. (2011) 122–137.

GOTTSCHALK 1994

GOTTSCHALK, Jürgen: Der Bergbau in Europa zur Leibniz-Zeit. In: *Leibniz und Europa. VI. Internationaler Leibniz-Kongress, Hannover, 18. bis 23. Juli 1994*. I–II. Teil. Poppdruck, Langenhagen, 1994. I. 284–292.

vö. ANTOGNAZZA 2009. 298. A selmebányai levéltári anyagok regiszterében Leibniz neve nem szerepel, az esetleges közvetítő személyeket illetően további kutatásokra van szükség. A selmebányai levéltári anyagokra vonatkozó szíves segítségért és tájékoztatásért ezúton mondok köszönetet Szendi Attilának és Jakab Zoltánnak.

²¹ Vö.: *Vorschlag zum Beleuchtungswesen der Stadt Wien*. SSB IV. 4. 120–122.; vö. még *Leibniz für den Kaiser, Wien, Januar 1689*. SSB I. 5. 392.

GOYARD-FABRE 1999

GOYARD-FABRE, Simone: La jurisprudence universelle selon Leibniz. In: *Perspectives sur Leibniz*. Dir. Renée BOUVERESSE. J. Vrin, Paris, 1999. 133–149.

PODA 1771

PODA, Nicolaus: *Kurzgefaßte Beschreibung der beym Bergbau zu Schemnitz in Nieder-Ungarn errichteten Maschinen*. Walther, Prag, 1771.

RÁCZ 1916

RÁCZ Lajos: Leibniz és Magyarország. *Akadémiai Értesítő* 27. (1916) 713–727.

RÁCZ 1917

RÁCZ Lajos: Leibniz egyénisége, fejlődése, filozófiája. In: *Leibniz halálának kétszázadik évfordulója alkalmából*. ALEXANDER Bernát, DÉNES Lajos, DIENES Pál, FINKEY Ferencz, PAULER Ákos, RÁCZ Lajos, RÉVÉSZ Géza, SZEMERE Samu, TANKÓ Béla, VIDA Sándor dolgozatai. Franklin–Társulat, Budapest, 1917. 251–283. (*A Magyar Filozófiai Társaság könyvtára* 1.)

RILEY 1996

RILEY, Patrick: *Leibniz' universal jurisprudence: justice as the charity of the wise*. Harvard University Press, Cambridge (MA)–London, 1996.

SSB

LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm: *Sämtliche Schriften und Briefe*, I–VIII. Akademie Verlag, Berlin–Darmstadt–Leipzig, 1923–2009.

VIDA 1916

VIDA Sándor: Leibniz 1646–1716. Halálának kétszázéves évfordulóján. *Uránia* 17. (1916)/December. 339–344.